

Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni: Belirsizlik, Sömürü ve Ahlâki Kriz

Ömer Aytaç*
Süleyman İlhan**

Özet

Yeni kapitalizm (örgütsüz kapitalizm) bir yandan esnek üretim ortamlarında ikame ettiği yeni ilişki ağları, öte yandan piyasanın önceliklerini toplumun önceliklerinin yerine ikame etmesinin bir sonucu olarak toplumu bir arada tutan güven, doğruluk, istikrar vb. ahlâki değerleri aşındırmaktadır. Özellikle esnek üretim ilişkilerinin bireyin kişilik ve karakter yapıları üzerindeki yıkıcı etkilerinin, katı/bürokratik üretim ortamlarından hiç de geri kalmadığı bugün daha iyi anlaşılmaktadır. Çalışanlar ve genel toplum, elektronik aygıtlar, internet, cep telefonları vs. sayesinde hep ulaşılabilir, gözetlenebilir, kontrol edilebilir bir mecrada tutulabilmektedir. Bunun sonucu olarak, değişikliğe açık olma, yeni durumlara adapte ol(ama)ma, güvensizlik, endişe gibi yerleşik ahlâki değer ve ilkeleri aşındırıcı bir etki yaratmakta, toplumsal düzlemde ise, genel ahlâkın ölümüne sebebiyet verilmektedir. Bu çalışmada, yeni kapitalizmin bu süreci hızlandırıcı etkide bulunduğu temasına vurguda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Kapitalizm, karakter aşınması, esnek ilişki ağları, genel ahlâkın ölümü

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, oaytac75@hotmail.com

** Yrd.Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, silhan44@yahoo.com

THE CHAOTIC UNIVERSE OF THE NEW CAPITALISM: UNCERTAINTY, EXPLOITATION AND THE CRISIS OF MORAL

Abstract

As new capitalism(disorganize capitalism) replaces priorities of market instead priorities of society and also sets new relation networks in flexible productive atmosphere, it corrodes the values such as stability, honesty, trust which combine society. Especially, today, it is well known that the destructive effect of flexible productive relations affects on personality structure of individual as much as atmosphere of bureaucratic productive does. Employees and all whole society are generally held in a specific space which can be controlled, watched, and accessed easily by electronic devices such as mobile phone, internet. As a result of this process, temporariness, changeability and destruction of the stabilized life, emotion of homelessness are became widespread. On the one hand, this period makes people to accept changes and adapt to new conditions, on the other hand it also causes death of common morals by corroding permanent moral value-norms in societal level and also causing the alienation, anxiety, nonconfidence emotions and adaptation problems in individual level. In this study, it is emphasized the accelerator effect of new capitalism on this period.

Key words: New capitalism, corrosion of character, networks of flexible relation, death of common morals.

Giriş

Yeni kapitalizm, enstrümanları ve üretim biçimleri/ortamları farklılık gösterse de sonuçta eski kapitalizmde olduğu gibi, *hızlı kâr*'a ulaşmayı hedefler. Bunun için de kendine özgü tipik ilişki ağları üzerinden, piyasanın anlık değişimlerine ayarlı esnek işletme yapıları oluşturarak bu kârlılığını sürdürmeyi amaçlar. Bu süreçte, kurumlar, işletmeler, çalışanlardan sürekli kendilerini yenilemelerini, riske ve rekabet koşullarına açık olmalarını, formel prosedürlere daha az bağlı kalmalarını, kısacası “*yırtıcı*” bir karaktere sahip olmalarını isterler. Bunu gerçekleştirmek için, hiç te eski kapitalizmden geri kalmayan değişik denetim düzenleri icat

ederler. Çalışanlar katı kurallarla, telefonların ve e-postaların gözetimi yoluyla kontrol altında tutulur, alt kademe çalışanların işini organize etmek içinse, yüz yüze değerlendirmeler yerine yazılı formel direktifler devreye sokulur. Esnek çalışma düzeninde hem bürodakiler hem de büro dışındakiler (bürokrasi ve iş dünyası) katı denetim ve gözetimin ağırlığını fazlasıyla hissederler.

Günümüzde *geç modernlik*, *geç kapitalizm*, *postmodernizm*, *post-fordizm* ya da *yeni kapitalizm* olarak formüle edilen bu evrenin, içinde taşıdığı ve insana/topluma/doğaya dönük kimi tehditler/tehlikeler, sosyal teorisyenlerin yoğun kaygılar/endişeler beslemelerine neden olmaktadır. Bu doğrultuda kapitalizmin aldığı bu yeni duruma karşı, ahlâktan ve insani değerlerden yana seslerini yükseltmekte, kapitalizmin ahlâkiliği boğan, yok eden ve onu buharlaştıran doğasına karşı, insandan ve erdemden yana birleşmektedirler. Özellikle de modern kapitalizmin yedeğindeki dünyayı farklı perspektiflerden sorgulayan çok sayıda teorisyenin (örn. Z.Bauman (1998, 2001), R.Sennett (2002), H.Arendt (1994), A. Heller (2006) vb.) bu yöndeki katkılarının, eski/yeni kapitalizmin toplum kurgularına karşı koyacak kimi imkânlar içerdiği gerçeğini teslim etmek gerekir.

Bu çalışmada, yeni kapitalizmin odaklandığı iktisadi, politik ve toplumsal evrenin içinde kök salan kaos ya da parçalanmışlığın kendi içinde kararlı/istikrarlı normatif unsurları zayıflattığı ve bir toplumsal ahlâk krizine kaynaklık ettiği üzerinde durulacaktır.

Yeni Kapitalizm

Küreselleşme sürecinde ekonominin aldığı yeni durum, yeni kapitalizm olarak da nitelendirilmektedir. Yeni kapitalizm, bir başka adlandırmayla "*örgütsüz kapitalizm*" terimi, John Urry, Scott Lash ve Claus Offe tarafından ileri kapitalizmin ekonomisi, devleti ve sivil toplumunda sosyo-ekonomik gruplarda gözlenen parçalanmayı ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Marshall, 1999:564). Ancak, *örgütsüz kapitalizm*, çözümlenip dağılma halinde olan bir sistemi ya da ille düzensizliği anlatmaz, basitçe örgütlü kapitalizmin karşıtını ifade eder; kapitalizmin yeni bir evresidir,

yeni koşullar altında sistematik bir yeniden yapılanmadır (bkz. Lash ve Urry, 1987; Kumar, 1999: 66).

Lash ve Urry'e göre, "*örgütlü kapitalizmin sona ermesi*" genelde, kitlesel üretimin girdiği krizden kaynaklanmaktadır. Onlara göre, kapitalizm Batılı toplumların çoğunluğunda 1870'li yıllardan İkinci Dünya Savaşı'na uzanan dönemde örgütlü bir yapıya ulaşmıştı. Örgütlü kapitalizm sanayi toplumunun bildik bazı görünüşlerinden oluşuyordu. Bunlar, ekonomik girişimlerin ulus-devlet çerçevesinde yoğunlaşması, merkezileşmesi ve düzenlenmesi; Fordist ve Taylorist çizgilerde kitlesel üretim; korporatist bir sanayi ilişkileri örüntüsü; insanların ve üretimin sanayi kentlerinde coğrafi ve mekânsal yoğunlaşması; kültürel modernizm vs. (Kumar, 1999: 65).

Oysa kapitalizmin yeni bir evresi olan *örgütsüz kapitalizm*'i; emeğin uluslararası bölümlenmesindeki artış, kapitalizmin dünya ölçeğinde girmedik yer bırakmaması; küçük kentlerde ve kırdaki endüstrinin ve hizmet sektörünün gelişmesi; finans sektörünün hizmetten ayrı bir yapı olarak ortaya çıkması ve iletişim kanalı olarak da kompüterizasyon nitelenmektedir. Aynı firmanın çeşitli kolları dünyanın değişik yerlerinde, farklı ürünleri üretmekte, farklı sektörlerde uzmanlaşmaktadır (Belek, 1999: 172).

Örgütsüz kapitalizm, 1970'lerde standart kitlesel üretimin darboğaza girmesinin etkisiyle örgütlü kapitalizmin yeniden yapılanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, üretim ve tüketim anlayışının bağlam değiştirdiği bir periyodu tarihlenmektedir. Standart kitlesel üretim yerine tüketici odaklı esnek üretim anlayışının esas alınması, büyük endüstriyel örgütlerin yerini küçük ve orta ölçekli işletmelerin alması, dev firmaların değişken piyasa koşullarına uyum sağlamak amacıyla küçülme yoluna gitmeleri, teknolojik gelişmelerin etkisiyle üretimin mekânsal yapısının değişerek evden çalışmanın yaygınlaşması ve genel olarak modernlikle nitelenen Fordist üretim anlayışının yerine post-fordist üretim anlayışının ikame edilmesi kapitalizmin örgütsel değişiminin temel gösterenleri olarak öne

çıkılmaktadır. Bir başka ifadeyle kapitalizm, adı geçen gösterenler temelinde kendini yeni bir bağlamda tahkim etmiştir denebilir¹.

Dolayısıyla ister “*yeni kapitalizm*”, ister “*örgütsüz kapitalizm*”, isterse de, “*disorganize kapitalizm*” biçiminde adlandırılınsın sonuçta “*kapitalizm*” varlığını koruyup sürdürmektedir. Diğer bir deyişle, kapitalist pratikler yere ve zamana göre biçim değiştirirse de kapitalizmin doğasının aslında değişmediği rahatlıkla söylenebilir. Yeni kapitalizmin de itici gücünü sermaye birikiminin oluşturması, kâr, rekabet ve verimliliğin temel değişmezler olmaya devam etmesi, örgütlü kapitalizm için olduğu gibi, örgütsüz kapitalizm için de asli mantığın ve temel hareket ilkelerinin aynı kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte, kimileri (örn. Lash ve Urry) örgütsüz kapitalizmin kendisini, örgütlü kapitalizmden esnek üretim anlayışıyla ayırttığını öne sürmektedirler. Esnekliği ise daha genel bir düzlemde “*örgütlü kapitalizmin sonu*” olarak nitelemektedirler.

Yeni Kapitalizm ve Esneklik

Yeni kapitalizmin tanımlayıcı özelliği olan *esneklik*, iş ve çalışma yaşamının/üretimin sürekli değişen piyasa koşulları ve gereksinimleri doğrultusunda örgütlenmişliğini imler. Bu örgütlenme biçimi, firmaların/bireylerin varlığını koruyup sürdürebilmelerini değişken piyasa koşullarına adaptasyon yeteneklerine bağlar. Piyasanın gerekleri doğrultusunda örgütlenme yeteneği geliştirebilenler kazançlarını da muhafaza edebilirken, bu yeteneği geliştiremeyenler gerek konumları gerek kazançları bakımından kayba uğramaktadırlar. Bu nedenle anlık

¹Aslında sosyal gerçekliğin temelde değiştiğinin çarpıcı bir örneğini oluşturan *Üçüncü İtalya Deneyimi* kapitalizmin yeni koşullar temelinde kendini yeniden üretmek zorunda kaldığını göstermektedir. Gerçekte bazı eleştirmenler, “üçüncü İtalya’nın büyük ölçüde, örgütlü emeğin gücünden bir kaçışın ve emek gücü üzerinde yeniden denetim kurma girişiminin bir sonucu olduğunu savunur. Küçük firmaların gelişiminin 1970’li yılların başında sıçrama yapmasının bir tesadüf olmadığını söylemektedirler. Buna göre, kuzeyin büyük atölyeleri 1960’lı yılların sonundaki kitlesel grevlere ve emekçilerin yol açtıkları huzursuzluklara, üretimi ademi merkezileştirerek ve büyük bir ölçekte taşeronluğa başvurarak karşılık vermişlerdir” (Kumar, 1999: 57).

değişen piyasa koşullarına ayak uydurabilir biçimde örgütlenme, hem kurumlar hem de bireyler için hayati önem kazanmaktadır. Kurumlar/işletmeler, tam da bu yüzden sürekli yeniden yapılanmak zorunda kalmaktadırlar. Böylece istikrar ve uzun vadeli geçmişe dair bir şey haline gelmektedir.

Esneklikle birlikte çalışmanın anlamı ve işlevleri bütünüyle değişmektedir. Hatta esnek emek dünyasında çalışmanın “toplumsal bağ”, “toplumsal uzlaşma”, “bütünleşme”, “toplumsallaşma”, “bireysel kimlik” ve “anlam” kaynağı olarak “yeri doldurulamaz”, “vazgeçilemez” işlevlerinden hiçbirini yerine getirilememektedir. Dönem, saat ve ücretleri değişken, geçici, esnek, kesintili hale gelen çalışma artık bir kolektifle bütünleşemiyor, günlük, haftalık, yıllık zamanı ve yaşamın dönemlerini yapılaştırmayı sürdürüyor, herkesin yaşam projesini üzerine inşa ettiği kaide olmaktan çıkıyor (Gorz, 2001: 83).

Yeni çalışma şekli, bir işi yapmak üzere bir araya gelen ve iş bitince tamamen birbirinden ayrılan ekipleri ve sürekli yeni gruplar oluşturan çalışanları vurguluyor. Yatay ve dar zaman aralıklı çalışma şekilleri işçiler arasında kardeşlik bağlarını zayıflatma eğilimindedir. Sözgelimi, R. Putnam, iş arkadaşlığının Amerikalılar arasındaki arkadaşlıkların % 10’undan azını teşkil ettiği bulgusuna ulaşmıştır; insanlara önemli bir konuyu kiminle tartışacakları sorulduğunda, yarısından azı tek bir iş arkadaşının ismini vermiştir. Zayıf arkadaşlık bağları, her altı ya da sekiz ayda rotasyona bağlı olarak değişen ekiplerde olduğu gibi, özellikle işçilerin çok kısa bir süreyi birlikte geçirebildikleri bu tür işlerin doğal toplumsal sonucudur. Gayet basitçe, insanlar birbirini tanıma fırsatı bulamazlar. İşyerinde “toplumsal beceriler” adı altında özendirilen hoş görünme, göstermelik işbirliği ve kaba saldırganlık duygularına hakim olma halinin de hiçbir toplumsal katkısı yoktur. Ortada sadece çok fazla taahhüde girmeden oluşan yüzeysel bir sosyalleşme vardır (Sennett, 2005: 187-196).

Öte yandan, Harvey (1993: 83-84), esnekliğin, sınıf ilişkileri, sömürü, kriz oluşumu ve var olmanın toplumsal koşulları üzerinde değişimci bir etkiye sahip olduğunu belirtir. Ona göre, otomasyon, bilgisayarlaşma ve üretim sistemleri ve işgücü piyasalarına daha

fazla esneklik getiren yenilikler, işçinin daha fazla beceriksizleştirilmesi ve disipline edilmesi için sermayenin elindeki işlevsel birer kozdur.

Dahası, insan “*en değerli sermaye*” olarak değerlendirilmektedir. İnsan, üretim sürecinde “*insani kaynak*”, “*insani sermaye*”, “*soyut insani sermaye*” olarak düşünülüyor. İnsanın insana özgü kapasiteleri, makinelerin cansız zihniyle birlikte aynı sisteme dahil edilmektedir. İnsan *cyborga* dönüşüyor, varlık olarak özneliğine kadar, tüm bütünlüğüyle üretim aracı haline geliyor, yani aynı anda hem sermaye, hem mal hem de emek halini alıyor. Üstelik para sermayenin değer kazanmasına dayanan sistemde, insanın kapasiteleri kullanılmadığı ölçülerde insan reddediliyor, dışlanıyor ve varolmayan bir şey muamelesi görüyor. En değerli-sermaye-insan yalnızca sermaye gibi kullanılabilirse değerli addediliyor (Gorz, 2001: 16).

Yeni Kapitalizm, Gözetim ve Bireyselleşme

Teknoloji kapitalist ilişkiler sisteminin kendini sürekli yeniden üretmesinin etkili bir aracıdır. Yeni teknolojinin kapitalist karakterini ve bunun kapitalist üretim ilişkilerinin katı sonuçlarını arttırma ve derinleştirme eğilimini vurgulayan bazı araştırmacılar, bu konuda oldukça karamsar bir görüşü savunurlar. Bunlar işverenin, uzak mesafede bile olsalar işçiler üzerindeki kontrolü arttırmak ve uzman işçilerin yargısıyla ve karar verme yetkisiyle yer değiştirebilecek otomatik sistemler yaratmak için bilgisayar teknolojisini kullandığına işaret ederler. Evden çalışmanın, bilgisayar çağında yeniden ortaya çıkmaya başlaması bu eleştirmenlere merkezi olmayan, özerk işin ortaya çıktığını değil, bazı koşullara dayanan ve güvenli olmayan istihdamın büyüdüğünü, üretimin ucuzladığını ve çalışmanın yoğunlaştığını gösteriyor (Meiksins, 2003: 178).

Yeni kapitalizmin yedeğinde gelişen elektronik medya ve iletişim ortamları insanları, gittikçe daha da bireyselleştirmekte ve denetim çarkı içine çekmektedir. Aslında *Elektronik Devrimin*, toplumsal açıdan yeni kültürel etkileşimin alt yapısını hazırladığı söylenebilmektedir. Artık ev, yaşam süreci içinde merkezi konuma

gelmiş, kültürel yaşam da ev içinde belirlenmeye başlamıştır. Bu gelişmenin hızlanarak devam edeceği görülmektedir. İnsanın dünyayı algılaması, tutum ve tavır geliştirmesi, eğlenmesi vb. kültürel oluşumlar artık evde, TV karşısında biçimlenmektedir. Bunun doğal sonuçlarından biri yoğun *bireyselleşme*dir. Patriyarkal ailenin de hızla çözülmeye başlaması bireyselleşmeyle ilintilendirilmektedir. Elektronik medya (tele alışveriş, telebankacılık, tele check-up gibi) yaşamın her alanına girmiş ve girmeye devam etmekte ve bu süreç hem bireyselleşmeyi hem de bireyin denetimini kolaylaştırmaktadır (Şaylan, 1999: 126).

M.Hardt ve A.Negri, "*İmparatorluk*" adlı eserlerinde, yeni kapitalizmle bireyselleşmenin aldığı yeni çehreye işaret ederler. Onlar, üretim süreçlerinde süregelen yeniden örgütlenmede, şirket içinde olduğu kadar dışında da bireysel özerkliğin öne çıktığını, dahası, "*içerisi*", "*dışarı*" sınırının giderek belirsizleşmeye başladığını belirtirler. Benzer şekilde, "*kişisel katılım*", herkesin "*kişilik*" ve "*yetkileri*"nin "*projeler*" etrafında değer kazanması, hiyerarşik yapıdaki eski "*idareciler*"in yerini "*manager*" ların alması ve bunların da bir tür "*animatör*" olarak yeni roller yani "*hareketlilik*" ve "*göçebelik*" etrafında büyülenmiş pozisyonlar almaları söz konusu bireyselleşmenin tezahürleri olarak görülür. Böylece yeni kapitalizm, bir bakıma, Batılı bireyselleşme sürecini yoğunlaştırıcı bir etki yaratmaktadır (Corcuff, 2007:32).

Ulrich Beck de, yeni, çağdaş kapitalizmde bireyselleşmenin yerinin giderek arttığı yönündeki görüşlere katılır. Ona göre, sanayileşmiş, zengin Batılı ülkelerin tamamında, özellikle de ikinci dünya savaşını izleyen Refah-Devleti dönemi modernleşme süreci boyunca, görülmemiş çapta ve yoğunlukta, toplumsal bir bireyselleşme hamlesi gerçekleşmiştir. U. Beck, geleneğin zincirlerine kıyasla özgürleştirici etkileri olan bireyselleşmenin diğer yüzünün ise tam tersi bir görünümde olduğunu belirtir. Ona göre, bireyselleşme ile birlikte, yavaş yavaş emek piyasasında, dostluk ya da aşk ilişkilerinde vs. zorluklar ve "*başarısızlıklar*" baş gösterir, kişi, adeta, "*özsaygının çile yolu*"na sürüklenir. Bu realite, Alain Ehrenberg'in çağdaş bireyciliğin patolojileri üzerine gözlemlerine ve "*kendi olma yorgunluğu*" dediği şeye bizi yakınlaştırır (Beck, 1986;Corcuff, 2007:32-33).

Öte yandan, bireysel özgürlük vurgusunu öne çıkaran günümüz esnek emek piyasasında değişime açık olmak ve koşullara ayak uydurabilmek aslında birey üzerindeki denetimi kuvvetlendirme etkisine sahiptir. Zira bürokratik rutine karşı isyan ve esneklik arayışı, bizi özgürleştirmek yerine yeni iktidar ve kontrol yapıları üretiyor. Örneğin, esnek-zaman, çalışanı şirketin avucunun içine yerleştirir. Bütün esnek-zamanlı çalışma türlerinin en esneği olan evden çalışma işverenler arasında büyük bir kaygı yaratır; şirkette bulunmayan çalışanlar üzerindeki kontrolü yitirmekten korkarak, evden çalışanların bu özgürlüğü kötüye kullanacağını düşünürler. Bunun sonucunda, büroda olmayan kişilerin çalışmasını düzenlemek için bir dizi kontrol geliştirirler. Kimi şirket kişinin büroyu düzenli olarak aramasını ister, kimisi ise çalışanı intranet üzerinden gözetim altında tutar; denetmenler e-postaları daha sık kontrol eder (Sennett, 2002: 48-61).

Elektronik ya da dijital denetim, çalışanı her hareketine varıncaya kadar izler. El bilgisayarlarıyla donatılarak “*web tarzı çalışma*”ya talim edilen çalışanlar, şirketin bilgi, yönetim, denetim network’una dahil edilmek suretiyle, sistemin ‘dijital sinir sistemi’ne bağlanmış olurlar (bkz. Artun, 1999:26).

Dahası, pek çok araştırma, çalışanlar üzerindeki gözetimin giderek artmakta olduğunu ortaya koymaktadır. Amerikan Yönetim Birliği tarafından yapılan bir çalışmayla bir yıl içinde, çalışanlarının telefonlarını, e-postalarını, sesli postalarını ve bilgisayar kullanımlarını izleyen şirketlerin sayısının % 37’den % 43’e çıktığı tespit edilmiş ve bu tür mikro yönetim eğilimlerinin diğer yerlerde de paralellik gösterdiği saptanmıştır (Lyon, 2006: 84). Araştırmalar, büroda olanlar kadar büro dışında olanların da en az onlar kadar, hatta daha fazla gözetim dolayısıyla denetim düzeneğine takıldığını ortaya koymaktadır.

Sennett’in (2002: 61) ifade ettiği gibi, iş fiziksel olarak merkezsiz hale gelse bile, işçinin üzerindeki denetim/iktidar daha dolaysız hale gelmektedir. Bu bakımdan, insanları değişim yönünde büken güçler, bürokrasinin kökten dönüşümü, üretimde esnek uzmanlaşma ve merkezileşme olmadan yoğunlaşmadır. Rutine karşı başlatılan isyanın vaat ettiği yeni özgürlük, sahtedir.

Kurumlarda işleyen veya bireyin yaşadığı zaman, eskinin demir kafesinden kurtulmuş olsa da yukarıdan aşağıya işleyen yeni bir denetime ve gözetime tabidir.

Sonuçta esnek çalışma düzeninde, büro dışında çalışanlar da tıpkı bürokratik kurumlarda gözlenen katı denetim ve gözetimin ağırlığını fazlasıyla hissederler. İşçiler, iktidara boyun eğmenin farklı bir tarzını yine deneyimlemiş olurlar. Bir başka deyişle, yüzyüze denetim, gözetim yerini, elektronik olana bırakmıştır, değişen bir şey yoktur aslında. Görünüşte daha esnek olan bu iş düzeninde hiç de bürokrasi, katı denetim azalmış değildir. Aksine bu düzen çalışan üzerinde içsel bir denetim kurarak kişiyi sürekli değişkenlik ve yeni durumlara uyum sağlamak zorunda bırakarak işini kaybetme korkusunu daha fazla duyumsamasını ve iş üzerindeki iktidarını yitirme kaygısını artırmaktadır.

Yeni Kapitalizm ve Emek Üzerindeki Sömürü

Yeni kapitalizm, risk, esneklik, tanımsız işler, yersizlik, seyyaliyet, geçicilik, süreksizlik, yüksek endişe ve kaygı üreterek, bir bakıma farklı bağlamlara içkin esnek siyasetler geliştirerek, eski kapitalizmde olduğu gibi şirket kârlarını arttırmaya yönelir. Bu açıdan yeni kapitalizm, sömürünün esnek ve örtülü yüzü ile bizleri yüzleştirir, yarar kaygısı altında hızlı kâra ulaşmanın sofistike altyapısını kurar. Bu sistem, aslında, emek, işçi, toplum, erdem ve ahlâkılık gibi kavramlara dair bildik içerimlerle oynar, onları dönüştürür ve kapitalist isterlerin kontrolüne alır. Bu çerçevede, emek ucuzlaştırılır ve rekabete tabi kılınır, çalışanlar üzerinde dolaşan tehditkâr bir yedek işsizler ordusuna işaret eder.

Yeni kapitalizmin esnek üretim sistemi, doğal olarak, esnek istihdamı gerektirir. Esnek üretimde en az tezgâhlar kadar çalışanlar da ‘çok amaçlı’, ‘çok-işlevli’ olmak durumundadırlar. Burada geçerli olan, gerek aynı işletmede gerekse değişik işletmeler arasında “*ne iş olursa olsun*” yapabilecek ölçüde becerisizleşmek, göçebeleşmektir. Artık iş düzenli bir etkinlik ve bir gelecek değildir. Bu eğilim, çağdaş “*informel kesim*” i de kapsayan kendi adına çalışanlar arasında da yaygındır. Her türden işi üstlenmesi beklenen ve B.Gates’in “*bağımsız profesyoneller*”

dediği, iş ve işsizlik arasında dalgalanan bu havuz, bugün ABD’de 25 milyon kişiyi içine almaktadır (Artun, 1999:26-27).

Yeni kapitalizmin esneklik üzerinden ürettiği istihdam ilişkilerinde özellikle belirli bir işverenin olmaması ya da gözükmemesi, işin yaşam boyu algılanmaması, belirsizlik ve istikrarsızlığı daha doğrusu risk algısını yükseltmektedir. İstikrarsızlık, çalışanlar için hissedilen yüksek güvencesizliğin yanı sıra endişenin de kaynağıdır. Geleceğe dönük bir kaygı olan endişe, genelde sürekli risk ortamında hissedilir. Yine, geçmiş deneyimlerin bugüne kılavuzluk edemediği durumlarda yoğunlaşır. İş endişesi (apprehension), kişinin özsaygısını azaltmakta, aileler bölünmekte, cemaat yapıları parçalanmakta, işyerlerinin kimyası değişmektedir (Sennett, 2002:101-102).

Günümüzde sermaye, ücretli işi ve işçileri ortadan kaldırarak, işçi hareketinin sömürüye dayatmayı başardığı sınırların neredeyse hepsini ortadan kaldırmaya girişiyor. Kolektif pazarlığın yerine bireysel pazarlığı, konvansiyonel ücretlerin yerine bireyselleştirilmiş ve değiştirilebilir ücret ödemelerini, ücretli çalışanlar ilişkisinin yerine ticari ilişkiyi geçiren sermaye, yönetim iktidarının ve insanlar üzerinde kullanacağı makineler tarafından uygulanan baskıların yerine, birbiriyle rekabet ederek parçalanmış bireylerin üzerinde, piyasanın nesnel “yasalarının” anonim oldukları için “karşı konulmaz bir şekilde” uyguladığı baskıları ikame ediyor (Gorz, 2001: 76).

Esnek kurumların bireysel çabaya bağlılığı da yeterince ödüllendirdikleri söylenemez. Gerçekte piramit tipi örgütlenmelerde kuruma sadakatle hizmet eden insanlar, bu sadakatleri için ödüllendirilirdi. Ancak şimdi, kıdem, hizmet süresi ya da sadakatin firmalarda çok az bir değeri var. “*Only the Paranoid Survive*” (Yalnızca Paranoysaklar Hayatta Kalır) adlı kitapta İntel Şirketler Grubunun başkanı şunları yazıyor: “Rekabet korkusu, iflas korkusu, hata yapma korkusu ve kaybetme korkusunun hepsi de çok güçlü birer motivasyon aracı olabilir. Çalışanlarımıza kaybetme korkusunu nasıl hissettirebiliriz? Bunu ancak kendimiz de hissederek yapabiliriz” (Sennett, 2005:194).

Bu tür örgütlenmelerde kopuş bir anlam ifade eder; yakın zamanlarda IBM’de mevcut işleri azaltma operasyonunu yöneten bir danışman, çalışanların “şirkete güvenemeyeceğini anladığında, kendilerini daha iyi pazarladıklarını” söylüyor. İnsanlardan, iş yaşamlarına bir yerden bir yere atlamalardan oluşan bir görev dizisi, ayrı epizotlardan meydana gelmiş bir faaliyet olarak bakmaları bekleniyor (Sennett, 2005: 194).

Öte yandan, sömürü çarkının aslında çalışanları aşarak bütün toplumu etki sahasına aldığı da vurgulanmalıdır. Kitleler gitgide azalan/kesilen sosyal güvenlik harcamaları, özelleştirmeler ve genel topluma ödetilen ağır bir yoksullukla yüz yüze kalmış durumdadır. Emek üzerindeki sömürü çarkı, genel topluma karşı total bir baskıya, tehdite ve yüksek rizikolu hayatlara karşılık gelir. Bugün büyük bir gelir eşitsizliğini, akut bir yoksulluğu deneyimlemekte olan bir dünyada yaşamaktayız. Gelir eşitsizliği gelişmiş ülkelerde bile astronomik seviyededir. Kişi başına Gayri Safi Milli Hâsıla’nın çok yüksek olduğu Amerikan toplumunda zenginlerle yoksullar arasındaki gelir uçurumu aslında yeni kapitalizmin bu yüzünü gözler önüne sermektedir. Zira Dawson ve Foster (2003: 70)’a göre, ABD’deki bütün finansal gelirlerin % 94’ü toplam nüfusun % 20’sini oluşturan yukarıdakilere aittir ve % 80’lik bir orana sahip aşağıdakilere de sadece % 6’sı kalmaktadır. Yukarıdakilerin % 1’i finansal gelirlerin % 48’ine sahiptir ve bu oran aşağıdakilerin sahip olduğu oranın sekiz katıdır. Bu ülkede ilk 200 içindeki imalâtçı, imalat sektörünün % 60’ından fazlasını elinde bulundururken, ilk 710 imalatçı toplam imalatçıların % 25’ini oluşturur ve % 80’in üzerinde bir hakka sahiptir. 1990’ların başında ABD ekonomisinin ilk 600 şirketi tüm satış gelirlerinin % 80’inden fazlasını elinde bulunduruyordu.

Evden çalışma ise, bir bakıma, kapitalizmin örgütsüz emeğe yönelerek, hiçbir sosyal güvence maliyeti üstlenmeden emeği ucuz mal etmesini mümkün kılmaktadır. Esnekliğin getirdiği evden çalışma sayesinde kadın işgücünün istihdam alanının genişletildiği iddia edilse de aslında emek bütünüyle sömürüye açık hale getirilmekte, işsizlik artmakta ve zenginlerle yoksullar arasındaki mesafe genişlemektedir. Böylelikle, yeni kapitalizm esneklik üzerinden bildik istihdam anlayışını tümüyle

değiştirmektedir. Yeni kapitalizmin getirdiği esneklikle birlikte tanımsız işler yaygınlaşmakta, iş disiplini zayıflamakta, mesai kavramı belirsizleşmekte, iş güvencesi neredeyse ortadan kalkmaktadır (bkz. İlhan, 2007).

Gerçekten artan işsizlik ve sosyal güvenceden mahrumiyetin geniş kitleleri korunaksız bırakması, aşırı bireycilik ve parçalanma, değer kayması, kaygı, tedirginlik, gerginlik, huzursuzluk, stres ve bireysel/toplumsal şizofreni, ekolojik yıkım, birey/toplum için koşulların daha da kötüleştiğini/kötüleceğini göstermektedir. Bir başka deyişle, yeni kapitalizm, genel olarak toplumu gerçek anlamda bir “*risk toplumu*”na dönüştürmekte ve riski küresel ölçekte yaygınlaştırmaktadır.

Yeni Kapitalizm ve İşin Kişilik Üzerindeki Etkisi

R.Sennett, “*Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*” (2002) adlı çalışmasında, yeni kapitalizmin çalışma düzenine getirdiği yeni perspektifin etkili bir eleştirisini yapar. Yeni kapitalizmin yeni imkânlar ortaya koymakla birlikte çalışma ortamı, çalışanlar ve onların karakter yapıları üzerinde yıkıcı ve sarsıcı bir tesir meydana getirdiği, istikrarlı, kalıcı, yerleşik tüm değer ve davranış biçimlerini sarsan travmatik bir tehdit dalgasını başlattığı uyarısında bulunur.

Sennett, bu çalışmasını, gerçekte, Fordist ve post-Fordist üretim örgütlenmesini karşılaştırarak ve bu iki örgütlenme biçimlerinin en fazla da birey üzerinde oluşturduğu baskı düzenlerinin gerçekte değişmezliği ve yıkıcı etkileri üzerine kurar. Bunu “*karakter aşınması*” metaforu ile açıklamaya çalışır. Daha önce Fordist örgütlenme içinde çalışan Enrico adlı işçi ile şimdilerde post-fordist üretim ortamında çalışan Enrico’nun oğlu Rico’un yaşam tarzı, yaşama bakışları, beklentileri ve kişilik özelliklerini yeni ve eski kapitalizmle bağlantılandırarak karşılaştırmaya çalışır.

Sennett, eski ve yeni kapitalizmin işçiler özellikle de onların karakter yapıları üzerinde kurmaya çalıştığı denetim çarkını anlamaya yönelir. Burada hareket noktası, “*karakter*” yapılarıdır.

Bildik, istikrarlı, kararlı, yere, zamana, gruba bağıl karakter yapılarına ne olduğu, karakter yapılarındaki erozyonun, çalışma ilişkileri, yeni çalışma düzeni, üretim örgütlenmesi ile ne ölçüde ilişkili olduğu sorusu, Sennett'i, post-Fordizmle ya da yeni ekonomiyle hesaplaşmaya götürür.

Sennett, başlangıçta, karakter kavramını, Horatius'un tanımına benzer şekilde açıklar. Ona göre karakter, "özel olarak duygusal deneyimlerimizin uzun vadeli bir hedef için çaba sarfetme ya da gelecekteki bir amaç uğruna kimi mükâfatları erteleme şeklinde gösterir. Her birimiz, herhangi bir özel anda yaşadığımız duygu karmaşasının içinden bazı duygular seçer ve içimizde yaşatırız; yaşadığımız bu duygular karakterimizi oluşturur" (s.10-11). Bir başka deyişle karakter, kişinin, toplumla ilişkili şekilde inşa ettiği ve kişiliğin dışı aksayan tarafını oluşturur. Sennett, yeni/post-Fordist ya da esnek kapitalizme göre örgütlenen toplumsal yapının, kısa süreli ve yüzeysel ilişkileri imlediğinden, bireyin karakter yapısının oluşmasının bundan olumsuz etkilendiği, istikrarlı tutum ve davranışların köksalamadığı, sürekli ve hızlı değişimlerin geçiciliği imleyen kısa vadeli davranışları yaygınlaştırdığını vurgular.

Sennett, yeni kapitalizmin kurucu ilkeleri arasında merkezi bir yere oturduğu "rutin" in, sanayi kapitalizmiyle ortaya çıktığını ve Fordist dönemle birlikte varlığını iyice kurumsallaştırdığını ileri sürer. Ona göre, Adam Smith'in ifade ettiği gibi üretim sürecindeki rutinlik, işçileri aptallaştırmaktadır, ancak, beraberinde güven ve düzen duygusu da getirmektedir. Sennett, Fordist düzende çalışan Enrico'nun tekdüze ancak huzurlu bir hayat yaşadığını, sendikaların desteği ile ömür boyu iş garantisine sahip olduğunu belirtir. Oysa esnek düzende çalışan oğul Rico öyle değildir, uzun vade yok anlayışı içinde, kısa vadeli, geçici hedeflere sahip, aile yaşantısında istikrar ve kalıcılıktan uzak, güvensizlik ve her an değişikliğe hazır olma beklentisi içinde tedirginlik, endişe ve kaygıya teslimiyetli bir hayatı yaşamaktadır.

Sennett, yeni kapitalizmin getirilerinin iddia edildiği gibi büyük olmadığını aksine, olumlu olduğu söylenen değişimlerin de doğru olmadığını göstermeye çalışır. Ona göre, hiyerarşik sistem

yerine network diye tabir edilen merkeze bağı parçacıklar şeklinde organize olmuş şirket yapısında, sanıldığı aksine, işçiler daha fazla çalışmak zorunda kalmakta ve üzerlerindeki denetim baskısı daha da artmaktadır. Dahası, denetimin işçiler arasında paylaştırılarak birbirlerini izlemeye/denetlemeye başladıkları, daha fazla esnekleşmek için *reengineering* diye tabir edilen bir yöntemle binlerce işçinin işinden edildiği ve bu yolla birçok firmanın iflas çekmek zorunda kaldığını belirtir. Sistem, çalışanlara “*risk alma zorunluluğu*” duygusu kazandırdığı, bu şekilde işlerini bırakıp yeni işe başlayanların mantıklı hareket etmedikleri, iyice şekilsiz ve netlikten uzaklaşan şirket yapılarında işçiler statü değişikliğini anlayamamakta ve yeni sistemde özellikle de 40 yaş üstü deneyimli işçiler “*zamana ayak uyduramadığı*” gerekçesiyle işten çıkartılmaktadırlar.

Öz itibariyle, Sennett, gerçekte, Amerikan toplumundan hareketle, iş ve çalışma yaşamında meydana gelen köklü değişikliklerin kişilik/karakter yapılarında yaptığı tahribata dikkatlerimizi çekmeyi başarmaktadır. O, özelde Amerikalı insanın, genelde günümüz insanının, iş, yerleşim ve duygusal alan başta olmak üzere, tüm kişiliğini oluşturabileceği sabitlik ve süreklilikten yoksun olmasının, şahsiyetinden ödün vermesinin kaçınılmazlığıyla sonlandığını belirtmeye çalışır. Zira her yerde görülen, hissedilen hızlı değişim karşısında, kararlı/istikrarlı kişilik unsurları varlığını sürdüremez hale gelmekte, içi boşalmakta ya da buharlaşmaktadır. Sennett, gerçekte, iş/üretim örgütleri üzerinden, modern yaşamın taşıdığı risklere, belirsizlik, korku ve insandan yana umutsuzluklara, varlığı önemsenen ve sosyal sürekliliğin ana unsurları sayılan kimi değerlerin yok olmasıyla gelen köklü/global travmaya dikkatleri çeker.

Yeni Kapitalizm, Tüketici Benlik ve Kimliğin Muğlâklaşması

Yeni kapitalizm kitleler nezdinde kendini meşrulaştırmak amacıyla kendi söylemini de üretir. Yeni/geç kapitalizmin kültürel mantığını oluşturan anahtar kavram postmodernitedir. Jameson (1992)'a göre, postmodernite, gerçekte, “*geç kapitalizm*”e ya da kapitalizmin çokuluslu “*enformasyon*” ve “*tüketime dayalı*” evresine denk düşer. David Harvey de, *Regulation School*'u

(Düzenleme Okulu) izleyerek, bunu, fordizmden esnek ölçekli birikim rejimine geçiş olarak görür. Benzer bir düşünceye, küçük bir farkla, bazı “örgütsüz kapitalizm”² teorilerinde de rastlamaktayız. Bu durumda postmodernite, kapitalizmde standartlaştırılmış malların seri üretiminin yerini aldığı, emek biçimlerinin esneklikle yer değiştirdiği bir evreye karşılık gelir. Postmodernistler, bu dönemi, tüketime dayalı kapitalizmin başarılı bir evresi olarak görürler. Bu teorilere göre, ekonomik değişimleri büyük kültürel değişimler takip eder (Wood, 2003:41-55).

Yeni ya da postmodern kapitalizmin kendisini ifade ettiği en merkezi alan hiç kuşkusuz tüketim alanıdır. Yeni kapitalizm tüketim toplumunun gündelik yaşamı üzerinden kendini yeniden üretme koşullarını bilinçli biçimde yine kendisi oluşturmaktadır. Yeni kapitalizm öncelikle tüketim odaklı yaşam anlayışını kitleler için temel seçenek haline getirerek kitlelere benimsetmekte, böylece sistem varlığını koruyup sürdürme gücünü yeniden kazanmaktadır.

Yeni kapitalizm bu döngüyü, tüketimin nesnesi haline getirdiği kitleler için israfı özendirerek pekiştirmektedir. Nitekim bugün, “insanlar israfla sarhoş olmuş durumdadır: hız israfı; ışık israfı; ağır kesici, sakinleştirici ve uyarıcı israfı; bir çocuğun eline inanılmaz güçler veren korkunç harekete geçirme ve durdurma araçlarının israfı. Bugünkü yaşamın hiçbir tarafı bu israftan ayrı düşünülemez. İnsanlar zehre bağımlılık geliştiriyor, bunun sürekli sağlanmasını istiyor ve verilen her miktarı yetersiz buluyor” (Bauman, 2001: 106).

Luc Boltanski ve Eve Chiapello’ya göre, yeni kapitalist bireyselleşme, sahicilik ihtiyacını, üretim ve tüketim alanlarında körüklemektedir. Onların “farklılığın metalaşması” olarak adlandırdıkları şey, piyasanın sahicilik iddialarını sahici olmama kuşkularına hedef gösterirken, “kaygının dönüşü”ne de vurguda bulunur. Ayrıca, yeniden örgütlenen üretim düzeneklerinde,

² Örgütsüz/düzensiz kapitalizm kavramı için bkz. S.Lash-J.Urry, *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity Press, 1987.

“şimdiye dek kişisel duygusal yaşam alanının parçası sayılan çıkarsız ilişkilerle, çıkar alameti taşıyan profesyonel ilişkiler arasındaki ayrım” da silinme eğilimi gösterir (Corcuff, 2007:33-34).

Sennett’in de ifade ettiği gibi, yeni kapitalizm koşullarında, çalışanların mesleki kimlikleri son derece zayıftır. Tıpkı Bill Gates’in özel bir ürüne uzun süre bağlı kalamaması gibi, bu yeni kuşak da özel bir emeğe karşı kayıtsızlar. Teknoloji destekli çalışma ile bu zayıf mesleki kimlik arasında yakın bir ilişki var. İşyerindeki makineler insana düşman değil kullanıcı dostu. Bu durum, işçilerin, insana, yere ve zamana bağlı kalmadan işlerini görmelerini sağlıyor. Dolayısıyla bir yere bağlanma, bağlılık, sadakat, iş üzerinden kendini algılamak, ifade etmek güçleşiyor. Böylelikle icra edilen mesleğe dönük aidiyet algısı zayıflıyor (2002:73-74).

Yeni kapitalizm, doğası gereği, kimlik yapılarını aşındırır, onları şekilsiz, değişken, yeniden üretilebilen bir boyuta kavuşturur. Ayrıca, yeni kapitalizmin geçiciliği kutsaması, mevcut ana odaklanması, kimliğin de değişken bir bağlam üzerinden kurulmasına alan açar. Özellikle anlık tüketim anlayışının yerleşiklik kazanması giderek kimliğin de metalaşmasına ve anlık kullanımın nesnesi haline gelmesine yol açar. Gerçekte Bauman’ın da ifade ettiği gibi, günümüzde dayanıklı nesnelere oluşan dünyanın yerini anlık kullanım için tasarlanan dayanıksız ürünler dünyası alır. Kuşkusuz, böyle bir dünyada kimlikler de tıpkı bir kostüm değiştirmek gibi, bir süreliğine değiştirilebilmekte veyahutta atılabilmektedir (Lash’tan akt. Bauman, 2001: 121).

Bauman (2005: 38-39), “uzun vade yok” sloganı ile çalıştırılan personeli tanımlarken bazı ayırıcı noktalara vurguda bulunur. Ona göre,

“... yanında bir evrak dosyası, dizüstü bilgisayar ve cep telefonundan ibaret bir el çantasından daha fazlası olmadan hafif biçimde seyahat etmektedir. Bu yeni havai nitelik, angaje olmayı hem gereksiz hem de aptalca bir durum haline getirir; bağlanma başlarsa, hareketi

duraksatacak ve böylece rekabet üzerinde bir kısıtlama haline gelecek ve üretkenliği artırma şanslarını sınırlayacaktır.”

Bu yüzer-gezer karakter, aslında Funk (2007:55-56) tarafından resmedilen postmodern ben odaklı karakterle de benzeşmektedir. Postmodern ben-odaklı karakter, özgür, spontane bağımsız bir biçimde, kendini kural ve ölçülerle sınırlamadan, bütün gücüyle kendi yaşamını kendisi belirlemeye çalışmaktadır. Burada önemli olan, kişinin, kendisinin belirlediği bir tarzdaki ben-odaklı bir dünya üretiminden keyif almasıdır; bu dünya hem kendisinin ürettiği ve kendisini çevreleyen gerçekliktir, hem de kişi olarak kendisi de “ancak kendi kendinden bir şey yaratırsan, bir şeysin demektir” düsturuyla yarattığı gerçekliğin bizatihi kendisidir. Bu karakter açısından hiç bir şey yoktur ki, akıp gitmesin. Her şey akıcıdır. Hiç kimsenin, neyin iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış, sağlıklı ya da hasta, hakiki ya da yapay, gerçek ya da yanılsama olduğunu söyleme hakkı yoktur.

Bireyin kimliğinin muğlâklaşması onun güvenilirliğini yok etmekte ve edimlerinin öngörülebilirliğini imkânsızlaştırmaktadır. Bu durum eski iş kültürü ile yeni iş kültürü içinde inşa olunan karakterler arasındaki farkı da ortaya koymaktadır. Zira “eski iş kültüründe, şirketine uyumlu olan adam, her davranışı öngörülebilir olan, güvenilir bir karakterdi; neye nasıl tepki vereceğini bilirdiniz. Günümüzün esnek imaj ve bilgi kültüründeyseniz öngörülebilirlik ve güvenilirlik daha az aranan niteliklerdir” (Sennett, 2002: 114).

Gerçekte yeni kapitalizmin oluşturduğu spesifik işleyim süreçleri, çalışanların kişilik ve kimlik yapılarını, ruhsal dünyalarını olabildiğine sarsar. Esnekliğin fazlasıyla öne çıkması, aynı zamanda, yaşam boyu iş güvencesinin yok olması, iş ve şehir değiştirmek, sürekli iş yerine geçici projeler ve bunlara eşlik eden güvensizlik ve kayıtsızlık duygusu demektir.

Gerçekten de bundan böyle kişilik, emek gücünün ayrılmaz bir parçasıdır. Böylesi bir durum geçmişte müşterilerle doğrudan doğruya ilişkide olan kişisel hizmetçiler ve hizmet personelleri için

söz konusuydu. Oysa postfordist işletmede teknik bilgiler ve profesyonel hünerler yalnızca bir zihniyetle, düzenlemelere, değişimlere ve beklenmedik olaylara sınırsız bir şekilde hazırlıklı olmakla, kısacası Anglo-Saksonların *eagerness* olarak adlandırdığı karakter uygunluğuyla birleştiği ölçüde değerlidir: çalışmaya duyulan istek, hizmet etme çabası, gayreti. Adayın istihdam edilmesinde öncelikli karar unsuru adayın kişiliğidir, çalışma karşısındaki tutumudur (Gorz, 2001: 66).

Dolayısıyla, katı örgüt yapıları kadar, esnek yapılaşan örgütler de, kendi rasyonelitetlerine uygun bir benlik/kimlik inşa ederler. Bu yapılarda, yaratıcılığa, kişisel inisiyatife ve iş tatminine önem verilmekle birlikte, bunlar da etkili kontrol ve denetim ağları geliştirerek, daha esnek örgütsel kültürler oluşturarak, bir ekip bilinci, aile duygusu, grup/cemaat iklimi üzerinden kurumsal kimlik ikame ederler. Bu çerçevede de, kurumlar üyeleri üzerinde bir şekilde tasarrufta bulunma, bireyi çekip çevirmede, kurumsal yönlendirmede mesafe katetmeye çalışırlar.

Öz itibarıyla, Weber'in bürokrasinin demir kafesi olarak gördüğü ilkelerin (disiplin, dakiklik, hiyerarşi, zorunlu çalışma süreleri vs.) gücünün zayıflaması, bir özgürleşmeye tekabül ediyor mu? Başlangıçta bir özgürleşme umudu olarak görülen bu durum, aslında, belirsizleşme, muğlaklık, geçicilik, esnekleşme, denetimin çözümlenmesi, yere bağlılığın kaybolması, zaman duygusunun aşınması vs. iş/çalışma dünyasını belirsizliğin kör kuyusunda daha ağır bedellerin ödendiği bir vakum içerisine hapsedilme duygusunu yaygınlaştırmaktadır.

Yeni Kapitalizm ve Ahlâki Olanın Güçten Düş(ürül)mesi

Yeni kapitalizmin, artan bir yoğunlukla, piyasanın önceliklerini, bireyin/toplumun önceliklerinin yerine ikame etmekte katettiği mesafe, neticede, toplumu bir arada tutan güven, doğruluk, dürüstlük gibi bütünleştirici ahlâki değerleri aşındırma etkisi yaratmaktadır. Böylece toplumsal yapının piyasayı biçimlendirici etkileri zedelenmekte ve toplumsalın parçalanmasının yolu açılmaktadır. Ortodoks neoliberalizmin

güçlenmesi toplumsal değerlerin nicelleşmesini/temel ahlâki ve insani değerlerin verimliliğe ve kâra tahvil edilmesini, benliğin, kimliğin, zamanın ve uzamın bütünlüğünün parçalanmasını sonuçlamaktadır. Daha genel bir ifadeyle, yeni kapitalizm hakikat kavramının bütünselliğini yapıbozuma uğratmaktadır.

Ahlâki olana dönük yargılar, yine modernitenin mottosu niteliğindeki “*aklın*” öncelenmesi gibi, geç modernlik ya da onun politik/iktisadi düzeni olan yeni kapitalizmde de her şey, aklın dar matematiğine hapsedilmiş gibi. Oysa Heller’in ifadesine göre, ahlâki karakterimize ve genel olarak karakterimize karşı sorumluluğumuz kesinliklerin azalmasıyla koşutluk içinde artmaktadır. Modernler, geleneksel değerleri, erdemleri, görenekleri büsbütün akıl yargısına bırakmışlardır. Ama bütün değerler, erdemler ve etik yargılar sürekli aklın yargılama yetkisine bırakılırsa, hiçbiri bu yargılamadan başarıyla çıkamayacağı için, sonunda kaybedene dönüşürler (2006: 94).

Bauman’a göre de, modern çağın bu son aşamasında aydınlanma çağında olduğu gibi, insanlık yine aynı noktaya gelip dayandı. Zira onun ifadesiyle (1998:45);

“(...) bireyler Aklın ve yalnızca Aklın hakim olduğu, rasyonel olarak örgütlenmiş ‘şeffaf’ bir toplumda belirsizlik istirabından kurtulacaklardı. Böyle bir ihtimalin hiç olmadığını ve olamayacağını bugün biliyoruz. Bireylerin ahlâki sorumluluklarını yasa koyuculara kaydırarak bireyleri evrensel olarak ahlâklılı kılma girişimi başarılı olmadı; bu süreçte herkesi özgür kılma vaadi de. Hiçbir müphemlik taşımayan iyi (yani evrensel olarak üzerinde anlaşılabilir itiraz edilmeyen) çözümler olmaksızın ebediyen ahlâki ikilemlerle karşılaşacağımızı ve bu çözümlerin nerede bulunabileceğinden, hatta bunları bulmanın iyi olup olmayacağından asla emin olamayacağımızı artık biliyoruz.”

Ahlâki olanın sorunsallaşması, aslında modernliğin öncelikler hiyerarşisinden kaynaklanmaktadır. Poole’e göre, modernliğin ahlâki modern öncesi toplumlarda olmadığı ölçüde zan altındadır. Ona göre, bunun temel nedeni, modernliğin ahlâki

bilgi imkânını dışlayan bir bilgi anlayışı inşa etmiş olması, bir başka deyişle, modernite sürecinde, “*akıl ve ahlâkın ayrı düşmeleri*” dir. Poole’a göre, modernite, ahlâkı, rasyonel bir inanç konusu değil, öznel bir kanaat meselesi haline getirmiş, böylece, aslında ahlâkı imkânsız bir pratiğe çevirmiştir (Poole, 1993).

Max Weber de, ahlâki olana dair kırılmanın Batı rasyonelleşmesinin bir sonucu olduğunu düşünür ve rasyonelleşme ile “*büyünün bozulması*” arasında bir paralellik kurar. Benhabib, Weber’den yola çıkarak modernliğin kalbinde kök salan esaslı değişime ilişkin şu saptamaları yapar:

“Özellikle son yirmi yıl içerisinde, ‘büyünün bozulduğu’ bir süreç olarak modernlik anlayışının yerini bizzat modernliğin büyüünün bozulması aldı. Bir zamanlar ‘modernleşmiş’ Batılı sanayi demokrasilerinin kendilerini öbür toplumların evrimsel gelişiminin ölçülebileceği normatif nirengi noktası olarak görmelerine karşılık, bugün bizzat modernliğin, normatif mihenk taşı olmak şöyle dursun, bir ‘postmodern’ ya da ‘sanayi-sonrası’ topluma doğru giden yolda defteri dürülmesi gereken bir tarihsel aşama olduğunu belirten görüş giderek yaygınlaşmaktadır” (Benhabib, 1999: 97-98).

Kapitalizmin yeni aşamasında ya da modernliğin dönüşümüyle atbaşı giden süreçte ahlâki olanın da parçalandığı, yeni yeni ahlâk türlerinin kök saldığı ve her bir ahlâki alanın genel ahlâkın hükümsüzlüğüne dair kısmi ilkeler icat ederek, toplumun tamamı için geçerlilik taşımayan lüzumsuz normlar sistemi inşa ettikleri görülür: bürokrasi ahlâkı, meslek ahlâkı, çevre ahlâkı, iş dünyası ahlâkı vs.gibi. Bu noktada Bauman (2001) iş dünyasının kendi etiğini oluşturduğunu, ancak buradaki etiğin de, nihayetinde sözleşme hükümlerine sadakat ve dürüstlük göstermek şeklinde olduğunu belirtir. İş ortakları, tarafların bu iş aktine, dürüstlük ilkesine uymasını beklerler. Böylelikle, iş çevresi, kendileri için güvenli bir liman inşa eder. Bu iş etiği de, diğer etik kodlarda olduğu gibi, sadece iş bağlamı içinde dürüstlük ve sözleşme hükümlerine bağlılık ilkesini gözetir, hayatın diğer alanlarına ilişkin etik ölçülere uyma, sadakat gösterme önemsenmez. Burada da doğal olarak araçsal bir mantık geliyor ve bu mantık, iş dışı bağlamlar için bir bağlayıcılık içermiyor. Kurumsal bürokrasinin

dayanışma ruhu (esprit de corps) gibi iş dünyasının ruhu da, kişisel duygulara ve ahlâki ölçülere karşı çıkar. İş dünyasının çıkarları, daha fazla kazanç için koşturan insanların refahı ve iyiliği için duyulacak sorumluluk duygusu ile uzlaştırılmaz. İş dünyasında rasyonalizasyonun anlamı, insanların işten çıkartılmasıdır. Artık onlar, fazlalık olarak görülürler. Çalışanlar dışında kâr artırmanın başka araçları keşfedilmiştir. İş rasyonalitesi, kendi meydana getirdiği sonuçların sorumluluğundan kaçır ve bu da ahlâka vurulan bir başka öldürücü darbedir.

Bauman, tıpkı bürokrasi ahlâki gibi iş dünyasının ahlâkını da, insani olanı baskılayan, ona hükmeden araçsal ahlâk olarak görür. Ona göre,

“Bürokrasi ahlâki itkileri boğuyor ya da suçsallaştırıyor; iş dünyası ise bunları bir kenara atıyor. Her bürokrasiye kazanmış totaliter eğilimlerden dehşete düşen Orwell, ‘bir insan yüzünü’ –daima- çiğneyen bir postal’a karşı uyarıyordu. Ahlâka darbe vurmanın iş dünyası versiyonu için uygun bir metafor herhalde ‘insan yüzünü ebediyen görünmez kılan at gözlükleri’ olacaktır. Bu iki stratejiden birine maruz kalan insanlar için kısa vadeli sonuçlar çok farklı olabilir fakat uzun vadeli sonuçlar birbirine çok benziyor: Ahlâki meselelerin gündemden çıkarılması, iş yapan öznenin ahlâki özerkliğinin baltalanması, ne denli uzak ve dolaylı olursa olsun kişinin eylemlerinin sonuçlarından ahlâki sorumluluk duyması ilkesinin zayıflatılması. Ne modern örgütlenme ne de modern iş dünyası ahlâki teşvik ediyor. Eğer bir fark varsa, bunlar ısrarla ahlâki olmayı hedefleyen insanın yaşamını güçleştiriyorlar.” (2001:339-340).

Dolayısıyla ahlâk, yeni kapitalizmin itkisiyle araçsal hale geliyor, genel ahlâki sistemden kopuk bireysel ve amaca hizmet edici bir mecrada tutuluyor. Bu, ahlâki olanın, bağlamı dışında (iş, bürokrasi, meslek vs.) işe yaramazlığı, güçten düşmesi, birey ve toplumun aşkın biraradallığına giden yolların kapatılması anlamına geliyor. Bu durum, yeni bir ahlâki forma kapı aralıyor mu, yoksa

yeni kapitalizmin koşullarında kaos ve parçalanmışlığın yeni ahlâkıyla mı bizi yüzleştiriyor?³

Yeni Kapitalizm, Kaos ve Parçalanmışlığın Ahlâkı

Gerçekte yeni kapitalizmle birlikte gelen esneklik, belirsizlik, seyyaliyet, değişkenlik, hız ve yıkıcı rekabet iktisadi olduğu kadar toplumsal yaşamı da kaotik ve patolojik kılmaktadır. Yeni toplum giderek daha fazla değişken, bütünlükten yoksun ve parçalı hale geliyor; sürekli bölünmüşlük, yenilenme, mücadele, çelişki ve belirsizlikle karşı karşıya geliyor. Daha doğrusu bir kaostan oluşan “birlik/bütünlük algısı”nın yerleşmesine sebebiyet veriyorlar. Bu durum, aynı zamanda, anlam yitimi, özgürlük ve tercih yanılısamalarının merkeziliğine işaret ediyor. Yeni kapitalizmin iş etiği ya da çalışma ethosu, her bir işletme ya da şirketin, ofisin kendi etik ölçülerini oluşturmasını, bunun üzerinden “hızlı kâr”a götürücü bir sürecin yaşanmasını teşvik eder. Bu durum, sonuçta, her bir kurumun kendi ürettiği etik ölçülerin, toplumun bütüncü etik ölçülerini aşındırma etkisi yapmasına yol açar. Kısmi etik formlar (iş, meslek etiği), bireyi tümüyle sarmıyor, böylelikle, toplumsallığın pratiğinde önemli etik sorunlar beliriyor. Etik ölçülerin parçalı, değişken ve uçucu bir nitelik taşıması, genel etiğin ölümüne işaret ediyor. Bunun dışında, yaygın olarak gözlenen çok sayıda toplumsal patoloji de yine, kurumsal rasyonalite ve buna dayalı yabancılaşma algısından büyük destek görüyor. Yaşanan önemli sosyal ve psikolojik travmalar büyük ölçüde örgütlerin bölüdüğü, parçaladığı zihinsel karmaşadan besleniyor (bkz. Zijderveld, 1985; Bauman, 2001; Sennett, 2002).

³ Gerçekte, Bauman (2001) ve Arendt (1994) gibi kimi teorisyenler, iş dünyasının egemenliğindeki dünyada son ahlâk umudunu ve ahlâkın sürgün edildiği alanın ahlâk için yeniden açılması yönündeki bir stratejiye umut bağlıyorlar. Yine görev üstlenmesi, sorumluluk alması gereken ve böylelikle ahlâkın geri gelmesi yönündeki umutları yeşertecek tek kişinin de “ahlâki birey” olduğuna olan inançlarını saklı tutarak.

Her şeyden önce, iş dünyasının esnek, değişken ve uçucu ilişkiler spektrumu, bireyi/çalışanı, doğal habitusundan büsbütün koparmış, onu, yapay ve kurgusal ilişkiler içine hapsedmiştir. Kişilik dışılık, akılcı tercihler, hesaplı/kitaplı davranmalar, sonuçta toplumsal yaşamın duygulardan arınık, ikircikli, yapay ve sahte ilişkiler ağına yenik düşmesini getirmiştir. Modern birey, her zamankinden daha fazla, extrem uçlarda, sınır hayatlar yaşamakta; doğadan ve doğal olandan kopmaktadır. Kurumlar karmaşıktıkça, birey, uzman rollere ve kişiliklere sahip oldukça, evrenin ve toplumsalın tümlüğü duygusundan uzaklaşarak, bireyselliğinin merkeziliğini keşfetmekte, bu da narsistlik, benmerkezcilik, duygu yitimi, uç akılcılık tuzaklarına kapılmasına, patolojik sorunları deneyimlemesine neden olmaktadır (bkz. Aytaç, 2005).

Yeni kapitalizm ve kaos'a dair görüngülerin artması, bireyin içsel dünyası ve sosyal temsiliyetini önemli ölçüde sorunsallaştırmaktadır. İş'in dikte ettiği açık/örtülü baskı ve sınırlamalar, çoğu zaman, bireyin göğüsleyemeyeceği kişilik yıkımlarına, karakter zaafiyetlerine kapı aralamaktadır. Pek çok sosyal bilimcinin üst perdeden değindiği bu baskılar, mikro ölçümlerle oldukça trajik yaralanmalar, psikolojik şiddet ve travmalarla kendini ele veriyor. İşletmelerde, ofislerde, esnek üretim ortamlarında yaşanan baskı ve yaptırım yöntemleri, önemli psikosomatik rahatsızlıklar meydana getirmekte, nevroitik takımlara kapı aralamaktadır. Her günkü yoğun iş temposu, işi aksaksız yerine getirme mecburiyeti, yapılan işin sonucunu görememek, her an seyahate hazır olmak, yeni gelişmeleri takip etmek, zamanın ve yeniliklerin gerisinde kalmamak, geçmişten çok geleceğe odaklanmak, her an ulaşılabilir olmak, yeni durumlara adapte olma kapasitesinin yüksek olması, geçicilik ve yer değişikliğini problem etmemek vb. yeni kapitalizmin dayattığı durumsallıklar, birey üzerinde kişisel deformasyon, ruhsal gerilim, bunaltı psikozu ve en yaygını olarak da depresif eğilimlerin kök salmasını kaçınılmaz kılar. Yeni kapitalizm aslında baskıyı, sindirmeyi, kısıtlama ve gözdağı vermeyi mekânsal olarak uyguluyor, mekânsal genişleme vaat ederek, işyeri ortamında olmaya zorlamadan, otoriteyi ve iktidarı görünmez kılarak gerçekleştiriyor. Tüm bunlar, Sennett ve Bauman'ın etkili bir

şekilde betimlemeye çalıştıkları iş'in karakter ve kişilik yapıları üzerindeki yıkıcı etkilerini bilfiil kurumlaştırmış oluyor. Sonuçta, kararlı, istikrarlı kişilik yapıları buharlaşıyor, karakter erezyonu kaçınılmazlaşıyor, dahası, paranoid ruh hali, depresif, şizofrenik tavırlar, iş'ten köken bulan ekstrem duyarlılık ölçüleri tüm benliği sarar hale geliyor. Bu gerçek, bireyde var olan ya da olması gereken kalıcı özellikleri bir bir yok ediyor; doğru/yanlış, iyi/kötü gibi ahlâki değerlerin ortadan kalkmasını kaçınılmaz kılıyor (bkz.Aytaç, 2005).

Böylelikle yeni kapitalizm, *hızlı kâra* ulaştırmakla birlikte birey ve toplum için istenmeyen, negatif dışavurum pratikleri de üretiyor. Bir başka deyişle, uyum sorunları, geçicilik algısı, bağlılık, bağlanma, sadakat duygusunun yitimi, güvensizlik, izolasyon, yabancılık hissi, hatta ileri düzeyde mental bozukluklarla toplumu yüzleştiriyor. Weber'in etkili bir şekilde kavramsallaştırdığı, "*büyünün bozulması*," "*kutsalın aramızdan çekilmesi*" gibi eski kapitalizmi ve onun toplum tasarımını eleştirmek maksadıyla kullandığı kavramlar, bugün yeni kapitalizmin yıkıcı etkilerini açıklamakta her ne kadar yetersiz ifadelerle dönüşse de, aslında bu sürecin hala devam ettiği, radikal bir alt üst sürecinin yaşanmakta olduğu gerçeğiyle karşı karşıyayız. Bu süreçte, bireyi ve toplumu bir arada tutan, bütünlük duygusu ve anlam doluluğu veren değer örgüsü de büsbütün çatlamış gibidir. Bunun bir sonucu olarak birey daha fazla özgürlük ve anlam yitimi sorunu ile karşılaşmakta, duygusal zenginliğini kaybederek kâr/maliyet hesaplarına yenik bir hayatı sürdürmek durumunda kalmaktadır.

Sonuç

Yeni kapitalizm, çalışanlara ve dolayısıyla daha geniş topluma yarışmacılık, yırtıcılık, egoistlik, fırsatçılık, uyanıklık, seyyaliyet, risk ve güvensizlik algısı, geçicilik ve yersizlik/yurtsuzluk duyguları yayar. Bu süreçte, eski toplumun bildik, kararlı/istikrarlı değer ve anlam ölçüleri sarsılır, gelip geçicilik ve her şeyin değişebilirliği hakikati, değer ve anlam ölçülerinin kalıcılığının altını oyar. Bu süreçte, toplumsalın bir aradalığını sağlayan tutkalin yani ahlâki olanın da söz konusu gelip

geçicilik, değişkenlik, bir iz ve işaret bırakmaksızın buharlaşan ikliminin etkisine girer. Ahlâk artık bağlayıcılığı olan, kuşaktan kuşağa aktarılan, toplumsallık üzerinden algılanan bir mekanizma olmaktan çıkar, kişinin içinde bulunduğu sınırlı bağlamın ya da ait olduğu kurumsal kozanın içinde geçerliliği olan ya da hukukiliğin baskısının hissedildiği ortamlarda bireyselliğimizi garantiye almak için sadakat gösterdiğimiz bir varlığa dönüşür.

Toplumsallığın, iktisadi ve politik olanın istikrarsızlığı, kaotikliği ve düzensiz ilişkiler ağı üzerinden yapılanan doğası, yaşamın hemen her alanında bizi güvensizlik ve korunaksızlığın ölümcül iklimine iter. Geleneğin verdiği istikrar ve güven hissi, rasyonel kapitalizmin ve iş dünyasının değişen ve her an altüst olan yapısı gereği en fazla da toplumsal ahlâkın bozulmasına yol açar. Oldukça sabırsız, mobilite ve mevcut ana odaklanan bu toplumda, hiçbir özelliğimiz kalıcı bir değer taşımaz, her an parçalanıp ve sürekli yeniden şekillenen kurumsal kosmos içinde, karşılıklı sadakat ve bağlılık duyguları giderek buharlaşır. Risk almak, rekabet, esneklik ve kâr odaklılık beraberinde, özgürlük, erdem, güven, bağlılık, sadakat, spontanelik ve paylaşımcı bir iklim yaratmak yerine, bizdeki güven ve iyilikten yana sabit eğilimleri, kişilik ve karakter yapılarını deforme eder. Yeni kapitalizmde yüksek oranda hissedilen güvensizlik (ticari, politik, kurumsal vs.) bütüncül bir ahlâki kimliğin oluşmasını büsbütün sorunsallaştırır.

Yeni kapitalizmle gelen esneklik, kaos ve parçalanmışlığa için toplumsal bünye, içinde derin ve köklü ahlâki sarsılmaları da beraberinde taşır; ahlâki olanı bir yanda atomize ederek, bireyselleştirerek anlam kaybına uğratar, öte yandan da toplumsallığın bütüncül inşasında genel ahlâkın merkezi gücünün sarsılması sorunuyla bizi karşı karşıya getirir. Genel ahlâkın ölümü diyebileceğimiz bu durum, ahlâkiliğin toplumsallıkla olan bağını kopardığı gibi toplumsal yaşamı büsbütün güvenliksiz ve kaotik bir ölümcüllüğün pençesine de itmiş olur. Ahlâkın bireyselleşmesi, kurumsal ya da mesleki bir bağlamla sınırlandırılmış olması, toplumsal/politik evrenin varlığını sürdürmesinde çok güçlü bir sütunun devreden çıkartılması anlamı taşır. Bürokrasi ahlâkı, ya da iş dünyasında geçerli ahlâk ya da mühendis ahlâkı, hekimlik ahlâkı, memur, işçi, polis ahlâkı vs. ile giderek kurumsal kozayla

geçerliliği sınırlanan ahlâki formlar öne çıkar, bu ahlâkîlik ölçüleri, kurum dışında ya da bağlamları dışında birey üzerinde bağlayıcılığını yitirirler. Dolayısıyla bireyin yaşamında, ötekilerle olan ilişkilerinde devreye sokamadığı bir gereksiz normlar yığına dönüşür. İyi doktor, yetenekli mimar, başarılı öğretmen, aynı zamanda iyi insan, ahlâki insan, dürüst insan anlamına gelmez. Kurumsal ahlâk, rasyonel erdemler ya da profesyonel ahlâk, toplumsallığın deneyimlenmesinde lüzumlu ahlâkın yerini dolduramadığı gibi, yeni sorunların gündem bulmasına da kaynaklık eder.

Kaynaklar

- ARENDDT, Hannah, *İnsanlık Durumu*, (Çev. B.S.Şener), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994
- ARTUN, Ali, *Fordizmin ve Mühendisin Dönüşümü*, Ankara: TMMOB Yayınları, 1999
- AYTAÇ, Ömer, “Modern Kurumların Doğası Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 38, Sayı 2, 2005
- BAUMAN, Zygmunt, *Postmodern Etik*, (Çev: Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yay, 1998
- BAUMAN, Zygmunt, *Parçalanmış Hayat: Postmodern Ahlâk Denemeleri* (Çev: İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yay., 2001
- BAUMAN, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul Ayrıntı Yayınları, 2005
- BELEK, İlker, *Postkapitalist Paradigmalar*, İstanbul: Sorun Yay., 1999
- BENHABİB, Şeyla, *Modernizm, Evrensellik ve Birey: Çağdaş Ahlâk Felsefesine Katkılar*, (Çev: Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yay., 1999
- CORCUFF, Philippe, “Bireysellik ve Yeni Kapitalizmin Çelişkileri”, (Çev. S.Doğuş), *LAPSUS (Hafıza, Hatırlama, Unutma)*, Bahar, II, 2007, 27-39
- DAWSON, Michael, FOSTER, J. Ballamy, “Sanal Kapitalizm: Tekelci Sermaye, Pazarlama ve Enformasyon Otobanı”, *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi*, Ed: R.W.McChesney vd. (Çev: N.S.Çingâ vd.), Ankara: Epos Yay., 2003, 67-84
- FUNK, Rainer, *Ben ve Biz: Postmodern İnsanın Psikanalizi* (Çev: Çağlar Tanyeri), İstanbul: YKY., 2007
- GORZ, Andre, *Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri* (Çev: Nilgün Tatal), İstanbul: İletişim Yayınları., 2001
- HARVEY, David, “Esneklik: tehdit mi yoksa fırsat mı?” (Çev. Ayça Kurtoğlu), *Toplum ve Bilim*, Sayı 56-61, Bahar, 1993
- HELLER, Agnes, “Modern Etiğin İki Temel Direği”, *Cogito*, Sayı 46, 2006
- İLHAN, Süleyman, “Yeni Kapitalizmin Karanlık Yüzü: İnsanilik ve Ahlâkîlik Söylemlerinin Sahiciliği Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, , 2007 ss.283–306

- KUMAR, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları* (Çev: Mehmet Küçük), Ankara: Dost Yay., 1999
- LASH, Scott, URRY, John, *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity Pres, 1987
- LYON, David, *Gözetlenen Toplum: Günlük Hayatı Kontrol Etmek* (Çev: Gözde Soykan), İstanbul: Kalkedon Yay., 2006
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev: O.Akınhay, D. Kömürçü), Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999
- MEIKSINS, Peters, “İş Hayatı, Yeni Teknoloji ve Kapitalizm”, *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi*, (Ed: R.W.McChesney vd.), Çev: N.S.Çingü vd., Ankara: Epos Yay., 2003, 177-192.
- POOLE, Ross, *Ahlâk ve Modernlik*, (Çev: M.Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993
- SENNETT, Richard, *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri* (Çev: Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı Yay., 2002
- SENNETT, Richard, *Saygı, Eşit Olmayan Bir Dünyada* (Çev: Ümmühan Bardak), İstanbul: Ayrıntı Yay., 2005
- ŞAYLAN, Gencay, *Postmodernizm*, Ankara: İmge Yay., 1999
- WOOD, Ellen Meiksins, “Modernizm, Postmodernizm Ya Da Kapitalizm?”, *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi* (Ed.R.W.McChesney vd.), Çev: N.S.Çingü vd., Ankara:Epos Yayınları, 2003, 39-65.
- ZİJDERVELD, Anton, *Soyut Toplum*, (Çev: C.Cerit), İstanbul: PınarYayınları, 1985